

Відгук
офіційного опонента, доктора історичних наук,
Старченко Наталії Петрівни на дисертацію
Заяця Андрія Євгеновича «Міське суспільство Волині XVI – першої
половини XVII ст.», подану на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук
за спеціальністю
07.00.01 – історія України

Попри те, що історіографія, присвячена дослідженню українських міст, зокрема і волинських, має давню історію, однак до сьогодні бракувало роботи, де на підставі ретельного дослідження розпорошеної джерельної бази була би здійснена спроба комплексного аналізу розвитку міста та функціонування міського соціуму як феномену. Тож дисертаційне дослідження Андрія Євгеновича Заяця, в центрі якого – волинські міста пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу, поза сумнівом, є явищем для української історіографії. Вражаючий за обсягом та ретельністю опрацювання джерельний масив дав змогу не лише дослідити широку панораму урбанізаційного процесу на Волині, інституційну історію міста, складні конфігурації різних груп містян і права, якими регулювалося їхнє співжиття, а й дістатися до персонального рівня мешканців міських локацій. По-суті, дисертант «вितягнув» із небуття сотні й сотні тих, хто в силу свого «негероїчного» минулого був приречений на мовчання, залишаючи свої сліди і голоси хіба як учасник дрібних конфліктів, на які історики рідко звертали увагу.

Робота, що пропонується до захисту, складається зі вступу, де викладені мета та завдання роботи, шести розділів, кожен із яких є завершеним багатоаспектним дослідженням, висновків, що коректно відображають результати дослідження, та ґрунтовних додатків, до яких входять: списки в'їтів (луцьких, володимирських та низки приватних волинських міст); міських урядників Луцька, Володимира, Кременця та інших міських поселень; таблиця, що фіксує кількість єврейських

Загальна канцелярія
ЛНУ імені Івана Франка
Вхідний № 11351
28. 11 2019.

будинків у волинських містах. Коротко зупинюся на характеристиці найважливіших здобутків дисертанта.

Отож перший розділ, традиційно присвячений характеристиці історіографії заявленої проблеми, джерельної бази та методологічному інструментарію дослідника, загалом позбавлений штампів, до яких часто удаються дисертанти. Коректно викладені основні здобутки української історіографії та широко представлене напрацювання польської урбаністики, зроблений детальний огляд масиву джерел, на підставі якої провадилося дослідження. Важливо зауважити, що Андрій Заяць неформально підійшов до питання методології. Власне, він детально зупинився на проблемах, з якими зіткнувся під час роботи, та шляхах їх вирішення, а саме в цьому й полягає сутність дисертаційного завдання.

Другий розділ присвячений значною мірою загальним і теоретичним питанням урбаністики – сутності міста, його функціям та факторам, що сприяли чи гальмували розвиток міських поселень. Однак загальні питання спираються на великий джерельний матеріал, що перетворює цю частину на важливий вступ до історії міських спільнот Волині. Третій розділ стосується дуже дискусійного питання, яке перебувало в центрі традиційної історіографії – стосунків громад на магдебурзькому праві з королівськими намісниками–старостами та власниками у приватних містах. Попри те, що дисертант на початку окреслює позитивний бік їхньої співпраці, спільні інтереси та точки взаємодії, однак лєвова частка розділу присвячена конфліктним взаєминам обох сторін. Андрій Заяць ретельно фіксує скарги на зловживання владою старост, власників міст та їхніх намісників, з чого постає неприваблива картина міського простору, де громада міщан на магдебурзькому праві сприймається радше як жертва, аніж співучасник взаємовигідного діалогу. До слова, традиційно європейський простір маркують через існування в ньому так званих острівців свободи – різних самоврядних громад, незалежних від держави та її репрезентантів. Тож висновки з цього розділу досить невтішні для ранньомодерного волинського міста.

Чи не найгрунтовніший четвертий розділ дисертації містить багатючий матеріал з історії організації міського управління. Дисертант всесторонньо

характеризує інститути репрезентації міської громади – вйтівство, лаву і раду, як за їхніми функціями, так і на персональному рівні. Він детально окреслює функції вйта, матеріальну привабливість цього уряду загалом та для шляхти зокрема, соціальну позицію тих осіб, які тримали вйтівство, та умови цього тримання. Андрій Заяць зауважує двоїсту позицію вйтів-шляхти, які, водночас належачи до станів-антагоністів (шляхетського з походження і міщанського – з посади), були приречені на конфлікти з громадою, що їх не бракує в джерелах та на сторінках дисертаційного тексту. Такий же прискіпливий аналіз провадить дисертант і щодо заступників вйта – лентвйтів, урядів лавників, райців, міських писарів і найманих міських слуг. Він намагається максимально окреслити їхні функції за найменшими згадками, а там, де це було можливо, висловлює свої міркування щодо соціального та етнічного походження урядників.

Цікава проблема, винесена дисертантом в окремий параграф, стосується участі міської громади (міського «поспільства») у самоврядуванні. Вона теж сповнена матеріалом про конфлікти, що зрозуміло, з огляду на особливості джерельної бази, однак автор зауважує і приклади солідарних дій усіх міських мешканців, незалежно від їхньої належності до різних юридик. Хоч таких випадків у джерелах небагато, однак саме вони, як мені видається, є свідченням нормального повсякдення, яке зазвичай залишається поза межами знань історика, змушеного користуватися джерелами судового, відповідно, конфліктного характеру.

Окрасою роботи є розділ про судочинство у волинських містах, де, знову ж таки, автор, завдяки ретельному опрацюванню джерел, подає панорамну картину організації міського «виміру справедливості». З властивою йому ретельністю він органічно вплітає у свій наратив низку дрібних, хоч і не менш важливих, деталей. Скажімо, дисертант фіксує ті випадки, де згадується час проведення судових засідань, або приклади використання у судовому процесі звичаєвих практик – «ставлення шапки» чи кидання жереба. Дуже важливе питання – про те, якими ж кодексами судилися мешканці волинських міст – практично вперше максимально повно представлене у роботі Андрія Заяця. Перспективним для подальших досліджень та осмислення є й матеріал про захист у судах міщанами своєї честі,

щедро наведений у роботі. Низка важливих спостережень стосується і полюбовного суду як важливого регулятора конфліктних стосунків міщан та особливостей виконання судових декретів.

Завершальний розділ розпадається на кілька малодосліджених в історіографії проблем. Як і в попередніх частинах роботи, Андрієві Заяцеві вдалося не лише принципово розширити та скоригувати відповіді на поставлені його попередниками питання, а й поповнити дослідницьку проблематику щодо ранньомодерного волинського соціуму. Скажімо, дослідник виявив існування процедури прийняття до міського права у Луцьку, що взагалі не проблематизувалося у стосунку до волинських міст. Суттєво переглянуте питання структури міського населення, як на концептуальному рівні, так і на рівні практичного дослідження. Аналізуючи етнічний склад міського населення, дисертант відійшов від характеристики суто громади на магдебурзькому праві, значну увагу присвятивши різним групам – від спорадичних згадок про «москалів» і «циган», до детальної характеристики становища єврейських громад. Окремий параграф цього розділу присвячений стосункам міщан і шляхти на теренах міського простору. Попри низку цікавих спостережень і спробу виваженого аналізу, де Андрій Заяць намагається представити інтереси обох сторін (згідно з його концепцією – антагоністичних), риторика, до якої він удається, серйозно підважує авторську «об'єктивність». Значна частина цього параграфа присвячена барвистим описам скарг міщан на шляхетську сваволлю. Натомість насильницькі дії міщан щодо шляхти подаються переважно як об'єктивна реакція жертви у відповідь. Власне, розмову про авторську концепцію я перенесу в частину, де дозволю собі висловити незгоду з деякими твердженнями дисертанта.

Отож, завершуючи огляд роботи Андрія Євгеновича Заяця, я хочу ще раз підкреслити, що поява його книжки є, безперечно, подією, яку важко переоцінити. Це ще одна вагома цеглинка в нормалізацію української історіографії, яка менше аніж за три десятиліття змушена була долати наслідки заідеологізованості, тематичної обмеженості та суттєвого методологічного відставання від світового розвитку гуманітаристики довжиною майже у століття. Титанічна багаторічна

робота по збиранню матеріалу для монографії по архівах України і Польщі, часто пошуки інформації, де фіксувалися міщани та міщанська тематика, серед невластивого джерельного матеріалу, що вимагало поактового перегляду десятків тисяч сторінок судових книг, робить книжку Андрія Євгеновича Заяця енциклопедією для майбутніх дослідників. Низка поставлених ним проблем може надалі доповнюватися і переглядатися, однак обійти цю роботу за всеохопністю навряд чи вдасться.

Я не буду зупинятися на невеликих похибках дисертанта, як, скажімо, заувага про те, що до джерельної бази мали би увійти каптурові книги, згадка про які є в одній зі справ луцької гродської книги, однак самі вони не збереглися (с. 30). Натомість великі фрагменти каптурових книг з другого та третього безкоролів'я вписані до луцьких земських книг, а от окремі книги подальших безкоролів'їв увійшли до окремого фонду 17 (оп. 1) Центрального державного історичного архіву України в м. Києві. Низку актів із часів третього безкоролів'я я опублікувала у статті «Каптуровий суд у Волинському воєводстві в часи третього безкоролів'я» (Записки наукового товариства ім. Тараса Шевченка. – Львів, 2006. – С. 439-496). Варто було би, скажімо, звернути увагу й на той факт, що судочинство над єврейським населенням міст перебувало в руках не лише старости, як твердить дисертант (с. 68), а й воєвод, точніше – підвоєвод як їх заступників. Між цими двома урядниками – воєводами і старостами – фіксуються конфлікти з приводу юрисдикції над євреями.

Утім, недогляди та дрібні помилки для такого обсягу використаної джерельної бази неunikненні. Натомість серйознішої розмови вимагає концептуальний бік монографії дисертанта та особливості критичного осмисленням джерельної бази в тих питаннях, які стосуються міщанських конфліктів.

Почну з джерел. Левова частка актів, використаних дисертантом – це скарги, вміщені переважно у гродських, рідше – в земських, судових книгах Волинського воєводства. Мені добре відомі особливості цього джерела, адже воно – основа й моєї дослідницької бази. Про його сконструйований маніпулятивний характер, який інколи дуже погано корелює з реальністю, мені доводилося писати. Яскравим

прикладом можуть слугувати взаємні скарги сторін, які суттєво відбігають одна від одної, і, відповідно, від тієї події, яка їх спровокувала. Тож коротко зупинюся на тих особливостях джерела, які варто мати на увазі для його коректної інтерпретації. Передусім про риторику: кожен зі скаржників намагався показати себе безборонною безвинною жертвою, а свого супротивника – жорстоким кривдником. А позаяк історик має в руках часто лише скарги, вирвані із ширшого контексту, то події, які призвели до насильства, і де саме удавана жертва могла бути головним призвідником конфлікту, зазвичай для нього недосяжні. Не рятує ситуацію й те, що скаргу сторони мав засвідчити офіційний свідок – возний. Адже готувалося таке офіційне зізнання зазвичай у письмовому вигляді зацікавленою стороною, яка винаймала возного, і подавалося разом зі скаргою. Точність обох документів – скарги і свідчення возного – мала бути граничною, адже незбіги могли призвести до припинення справи у суді. Трапляються випадки, коли возні пояснювали причини неправдивості своїх свідчень власною неписьменністю, неможливістю прочитати підготовлене потерпілим свідчення. І саме такі акти змушують дослідника бути уважним до деталей джерел. Додаймо до цього, що свідки, які часто забезпечували доказову базу скаржника, не конче бачили подію, а радше чули про неї від зацікавленої сторони. Адже потерпілий згідно з правом передусім мусив оповісти про кривду сусідам, тим самим готуючи ґрунт для майбутньої скарги та забезпечивши собі свідків. Змагальний характер судочинства, де на самі сторони покладалася доказова база, і де суд часто був змаганням у риториці і знанні правової казуїстики, теж не сприяв правдивості свідчень. Звичайно, міський судовий процес міг бути значно спрощенішим від шляхетського, але загальний напрямок критики джерела в обох випадках збігається: історик повинен зважати на специфіку джерела та його риторику. Натомість такий аналіз відсутній у розділі дисертаційного дослідження, де йдеться про джерельну базу та методологію роботи з нею. Отож дослідник, який глибоко не рефлексує над характером джерела, навіть якщо й зауважує його можливу тенденційність, так чи так мусить прийняти на віру аргументи однієї зі сторін. Зайве говорити, що у дисертаційному дослідженні такою стороною є міщани. А тому саме вони постають жертвами сваволі усіх, з ким так чи

так вступають у конфлікт, а чи де є для цього потенційні можливості. Придивімося детальніше до тих місць дисертації, де скарги та кривди складають важливу основу авторської інтерпретації.

Отож передусім це стосунки міщан зі старостами та власниками міст. Поруч зі скаргами міщан на зловживання старост фіксуються й королівські листи, в яких монарх у відповідь на міщанські звернення до нього закликав своїх намісників (старост) провадити виважену політику і не вдаватися до насильства над міщанами. Ці листи автор використовує на підтвердження об'єктивності міщанських скарг, а тим часом, аби добути у королівській канцелярії подібний документ, міщани мали володіти достатніми матеріальними засобами і зв'язками з впливовими особами при дворі (скажімо, з гетьманом Станіславом Конєцпольським, що фіксує й сам дисертант (с. 189-190)). А це свідчить не стільки про слабкість міських громад, скільки про їхню силу. Адже протистояння громад на магдебурзькому праві своїм конкурентам по міському простору фіксується, за спостереженнями дослідників міських конфліктів, тоді, коли ці громади здобуваються на силі, себто для міст Польської Корони низка конфліктних ситуацій припадає на першу половину XVI ст.

Звернімо, скажімо, увагу на скаргу міської громади Володимира на старосту Габріеля Стемпковського: посеред традиційних для таких текстів поборів, насильства та утисків, в яких звинувачувався староста, згадується, що він закликав міщан не слухати вїйта, райців і лавників, а також дозволив збудувати міщанам власну лазню, щоб вони не платили за використання вїйтівської. Ці деталі вказують на можливих авторів скарги – незадоволених вїйта та міських урядників; очевидно також, що якась частина міщан мала підтримувати старостинські ініціативи і конфронтувала з міською верхівкою. Мій аналіз конфліктів у Володимирі ранішого періоду теж засвідчує, що за такими скаргами стояла зазвичай не вся міська громада, а зацікавлені групи. Міщанські маси при цьому могли перебувати в різних таборах, що не заважало авторам скарг посилатися на підтримку їхніх вимог «усіма» міщанами. Отож вододіл між ворогуючими сторонами часто творила не станова належність, а інтереси, навколо яких і формувалися групи, що включали й міщан, і шляхту.

Перерахунок усіх занотованих дослідником згадок у джерелах про міщанські скарги створює враження суцільних утисків старостою та його урядниками міської громади, тим часом інтервал між окремими конфліктами міг становити добрий десяток років. Водночас, як згадує дисертант, існують і скарги старост на міщан, які відмовлялися брати участь у захисті міста під час татарських набігів та ігнорували старостинські заходи по ремонту та укріпленню замкових валів (с. 113-114). Однак ця інформація тоне поміж ретельно перерахованими дисертантом міщанськими скаргами на старост. Певний суб'єктивізм дослідника засвідчує і його риторика: він часто уживає на означення міщан характеристики «бідолаха»/«бідолашний», натомість якщо кривдниками виступають міщани, то маємо таке пояснення: «Бувало, що міщанам у конфліктах зі шляхтою уривався терпець і вони застосовували силу» (с. 381); «Під гарячу руку міщан потрапляли і шляхтянки» (с. 383).

Аналогічну ситуацію спостерігаємо і щодо джерел про стосунки власників і міщан у приватних містах. Зупинюся на одному із негативних, за дисертантом, аспектів такої взаємодії. Кілька разів Андрій Заяць звертає увагу на залучення власником міщан до конфліктів зі своїми сусідами, які виливалися у наїзди на міста недоброзичливців та масові шкоди, заподіяні міщанам. Водночас дослідник не зауважує, що ці конфлікти могли провокувати й самі міщани. Зокрема, про це яскраво свідчить наведена ним же цитата – пояснення кн. Івана Михайловича Вишневецького причини постійних конфліктів з кн. Олександром Андрійовичем Сангушком, співвласником міста Перемиля: «Межи поддаными нашими великие кривды и незгоды завжды бывали, для которых же ростырков их мы сами николи в добром приятельском мешканьи и во упокою с собою быти не могли» (с. 109). Отож князь вважає провокуючим фактором своїх негараздів із сусідом постійні конфлікти між міщанами. Захищати своїх міщан та підданих було обов'язком пана, позаяк вони перебували в його юрисдикції. До того ж, патронально-клієнтарні стосунки, які були основою владного механізму в Речі Посполитій, вимагали від пана повсякчас ставати в обороні своїх людей, що розглядалося як справа честі доброго патрона. Звинувачення саме пана в організації збройного наїзду в окремих випадках

могло пояснюватися і особливостями провадження судових процесів за участі слуг і підданих. Панська юрисдикція означала, що питання відшкодування кривд, заподіяних підданими одного шляхтича підданім іншого, попередньо мало розглядатися поза офіційним судом за участі панів з обох сторін чи їхніх представників, зазвичай за асистування спільних приятелів. Однак якщо наказ про заподіяння шкод віддавав власник міста чи села, то справа розпочиналася паном скривджених у гродському чи земському суді, де обвинувачувався сам ініціатор кривд, навіть якщо напад відбувся без його безпосередньої присутності лише за участі його людей. До офіційного судочинства скривджена сторона мала звертатися і в тому випадку, якщо пан кривдників відмовлявся «чинити справедливість» зі своїх слуг, себто заперечував проти розгляду скарги та відшкодування на приятельському суді. Тож скарги на пана як ініціатора наїзду на сусіднє місто, що чинився міщанами, слугами і підданими, незалежно від ступеня участі самого власника, могли бути символічно скеровані саме на нього.

Знову ж таки, питання характеру наїзду, символічного чи реального, попри перелік втрат у скарзі, для дослідника зазвичай – питання без відповіді. Скажімо, добрий дослідник проблеми насильства в Польській Короні Марцін Камлер, намагаючись підрахувати кількість шляхетських наїздів у Серадському воєводстві, був змушений констатувати: розрізнити наїзд, який мав характер демонстрації ворожості та передбачав застрашування супротивника, і той, де справді йшлося про реальні шкоди, практично неможливо (див. Kamler M. *Przemoc między szlachtą sieradzką w XVII wieku.* – Warszawa, 2011. – S. 132-133). Додаймо до цього й можливість фальшивих звинувачень, імітації наїзду, яка була цілком реальною, про що свідчать деякі скарги. На непевному характері наїзду я досить детально зупинялася, скажімо, у своїй монографії. Отож, як бачимо, і тут потрібна ширша пояснювальна схема, що включає увагу до деталей джерела.

Я не буду множити подібних прикладів, натомість зупинюся насамкінець, як видається, на глибинній причині деяких інтерпретаційних прорахунків дуже професійного дослідника, яким є, поза сумнівом, Андрій Євгенович. Як відомо, самі джерела історії не розказують, і чим вони суперечливіші, тим більшої ваги

набувають авторські інтерпретації, а передусім – ширша концепція, пояснювальна схема, в яку так чи так вписуються фрагменти минулого. Тим часом дисертант уникає розмови про спірні місця в історіографії ранньомодерного міста, відповідно, і своєї позиції в цих дискусіях. Так, перераховуючи в історіографічній частині книжки здобутки своїх попередників, він по суті обходить мовчанкою негативне ставлення творця українського гранднративу Михайла Грушевського до магдебурзького права, яке запроваджувалося, згідно з його твердженням, «з бажання ослабити силу руського елемента». Воно сприяло ізолюваності міських громад та витісненню з міського простору русинів, а міська історія представляється як історія «зникання і упадку». Додаймо негативне ставлення Михайла Грушевського до шляхти як всуціль полонізованої, що постійно намагалася пожитися за рахунок міщан. Отож історія занепаду міщанства відбувалася через його ізолюваність, спровоковану накиданням чужого німецького права, та шляхетську домінацію в державі. Звичайно, дисертант не копіює схему Грушевського: про прийняття магдебурзького права він говорить як про прилучення українських міст до європейських традицій, суттєво згладжує низку його категоричних оцінок та уважніше ставиться до джерел, яких у Андрія Євгеновича Заяця на порядки більше, аніж у його попередника. Проте брак глибоких рефлексій над старою схемою, яка була актуальною для другої половини ХІХ – початку ХХ ст. і творилася та пізніше модифікувалася під впливом ідеологічних чинників, раз-по-раз дається взнаки. Утім, моє зауваження, власне, не стільки на карб дисертантові, скільки до стану української історіографії, великий сегмент якої продовжує послуговуватися концепцією, запропонованою більше ста років тому, так, ніби української гуманітаристики світові тенденції останнього століття жодним чином не торкаються.

Насамкінець маю констатувати, що мої зауваження жодним чином не підважують високого рівня та наукової новизни дисертаційної роботи Андрія Євгеновича Заяця, та не свідчать про хибність ширших дослідницьких висновків, як на те, досить зважених. Проміжні ж інтерпретації – це матеріал до дискусії, яка

засвідчує важливість дослідження для наукової спільноти, слугує своєрідним маркером його актуальності.

Отож з великою приємністю підсумовую, що українська урбаністика в цілому та ранньомодерна історіографія зокрема поповнилися важливим ґрунтовним дослідженням авторства Андрія Євгеновича Заяця. Текст, поданий до захисту, пройшов апробацію у численних наукових публікаціях в зарубіжних і кращих українських часописах та виданнях. Зміст дисертації коректно представлений в авторефераті, а основні її тези були озвучені та продискутовані в рамках багатьох конференцій в Україні та за її межами.

Дисертація А.Є. Заяця «Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст.», поза сумнівом, є самостійним новаторським дослідженням, яке повністю відповідає вимогам пунктів 9, 10, 12, 13 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 року № 567 (зі змінами), а його автор заслуговує на присудження йому наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

Офіційний опонент –

д. і. н., старший науковий співробітник
Інституту української археографії та
джерелознавства ім. М.С. Грушевського
НАН України

Н.П. Старченко

25 листопада 2019 р.

Гіднице Старченко Н.П. завдячую
наг. вг. кадрів Свирева Л.М.